

"Söz haqqında söz"ün mənə çəkisi, ictimai dəyəri

Muxtar Kazımoğlunu respublika elmi və ədəbi ictimaiyyəti, hətta əlavə edib deyərdim ki, adi insanlar belə çox zəkali, zəkali olduğu qədər də sadə, təvazökar bir insan kimi yaxından tanıyır, fikirlərini həqiqi gerçəkliyin ifadəsi olaraq qəbul edir. Akademik Muxtar Kazımoğlu AMEA Folklor İnstitutunun baş direktoru, folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fundamental tədqiqatların müəllifi, Dövlət İmtahan Mərkəzinin aparıcı eksperti, İctimai Televiziya və Radio Yayınları Şirkəti Yayım Şurasının sədri kimi cəmiyyətimizdə tanınmış, analitik təfəkkürü, məntiqli fikirləri və insani keyfiyyətləri ilə dərin hörmət qazanmış. O, ziyalılığın qloballaşan dünyanın mürəkkəb siyasi-ideoloji, məfkurəvi mənzərəsi fonunda məsuliyyətini dərinləndirərək, öz elmi potensialını bütünlüklə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, milli mədəniyyətimizin dirçəliyinə, elminin və təhsilimizin inkişafına həsr edib. Lakin bu kiçik yazıda alimin ümumən elmi-ictimai fəaliyyəti haqqında ətraflı söz açmaq məqsəd olaraq qarşımıza qoymamışıq. Bu yazıda alimin son elmi qənaətlərini özündə əks etdirən "Söz haqqında söz" (Bakı, Elm və təhsil, 2020, 276 səh.) kitabı barədə bəzi düşüncələrimizi oxucularla bölüşmək istəmişik.

Müəllif kitabda toplanmış məqalələrin təmsalında söz yaradıcılığının uzun tarixi inkişaf yoluna işıq salmışdır. Bu mənada onun dövlətçilik düşüncəsinin formalaşması və inkişaf mərhələlərinin yaranmasında folklorun rolunu ön plana çəkməsi xüsusi maraq doğurur. Problemin qoyuluşu, bizə görə, ictimai-humanitar elmlər sahəsində yeni bir hadisədir. Bu baxımdan o, dövlətçilik ənənələrinin formalaşması və inkişafında tarixi, fəlsəfinin, iqtisadiyyatın əhəmiyyətini əksiltmədən, zəngin faktlar əsasında, folklorun rolunu və əhəmiyyətini diqqət mərkəzinə çəkir. Öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün "Oğuznamə"lərə, "Dədə Qorqud" boylarına, türk xalqlarının digər dastanlarına, əfsanələrə, rəvayətlərə, nağıllara, oyun və tamaşalara müraciət edir, türk mifoloji sisteminin, Tanrıçılıq inançlarının, ata (əcdad) sözlərinin siyasi şüurun inkişafına yol açdığını vurğulayır.

Muxtar Kazımoğlu yozumunda oğuzlarda dövlət kimi təşkilatlanmanın ən kiçik vahidini ailələr, daha iri vahidlərinin boylar (tayfa) və boy birlikləri təşkil edir. "Dədə Qorqud"da dövlətin güc və qüdrəti iki əsas boy birliyi üzərində gerçəkləşir: Üç Oq, Boz Oq. Dastanda Üç Oqlar - İç Oğuz, Boz Oqlar isə Daş (Dış) Oğuz kimi təqdim olunur. Eposda görürük ki, "Alp Aruzun başçılıq etdiyi "Daş Oğuz (Boz Oq) boy birliyi Qazan xanın mənsub olduğu İç Oğuz (Üç Oq) tayfa birliyindən heç də az hünər göstərmir. "Çal qılıncın, ağam Qazan, yetdim" sözləri, adı on ikinci boyadək fəxrlə çəkilən Alp Aruz məxsusdur. Muxtar Kazımoğlunun qeyd etdiyi kimi, məhz on ikinci boyda vəziyyət dəyişir. Müəllifə görə, bu, Oğuz xanlıq və bəylik sistemində mövqe və vəzifə tutan adamlarla bağlı dəmir qaydalar irəli gəlir. Həmin qaydaların təqdimi və şərh qədim oğuzlarda dövlətçilik ənənələri və bu ənənələrə sədaqət haqqında ən tutarlı məntiqə söykənən nəticəyə gəlməyə əsas verir.

Bu baxımdan onun türk xalqlarında hökmdarın taxta Tanrının iradəsi ilə çıxması inamlarından bəhs etdiyi hissə də məqalənin maraqlı detallarındandır. Müəllif qeyd edir ki, həmin inama görə,

Tanrı göydən insana qut, yəni ilahi güc-qüvvət göndərir və bu qut həmin insanın hökmdar olmasında başlıca amilə çevrilir. Bu, "hökmdarlığı ilahi mənşəyə bağlamağın ifadəsidir ki, nağıllarda padşah olmaq başına dövlət quşu qonmaqla mümkün olur".

Müəllif həmçinin hakimiyyət və döyüş simvollarının folklor və mif semantikasına diqqət yetirir və qeyd edir ki, türklərdə Tanrıya, Boz qurda sığınma zaman keçdikcə savaş qabağı mərasimlərdə Allaha və peyğəmbərə sığınmaqla əvəz olunur, lakin mahiyyət öz siqlətini saxlamaqda davam edir. "Mahiyyət ondan ibarət olur ki, istər islama qədər ki, istərsə də islamdan sonrakı dövrdə türk ordusunun fəaliyyəti inanclar və rituallar sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur" - deyərək məqalə müəllifi düşüncələrini yekunlaşdırır.

Muxtar Kazımoğlunun bu araşdırması, zənnimizcə, həm də Qarabağ torpaqlarının azad edilməsində əsgərlərimizin yüksək döyüş ovqatına sahib olmasının, Ali baş komandana ümumxalq inamı və sevgisinin mədəni-psixoloji səbəblərini açıq, ümumilikdə xalq təfəkkürünün dövlətçilik sistemindəki bugünkü yerini aşkarlayır.

Kitabda daha sonra təqdim edilən "Milli mədəniyyət mücadiləsinin ibrət dərsləri", "Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda demonizm" məqalələri də öz ideya-bədii və elmi siqlətinə görə birinci məqalədəki fikirlərin məntiqi davamı təsiri bağışlayır. Müəllif milli mədəniyyət mücadiləsinə Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Cümhuriyyət dövrünün aydınları, Firudin bəy Köçəri, Əmin Abid, Hənəfi Zeynalı, Yusif Vəzir Cəmənəmli, Salman Mumtaz, Hümmət Əlizadə, Vəli Xulufu və başqa alim və yazarların əsərləri üzərindən şərh edir. Yeri gəldikdə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, İsmayıl bəy Qasıralı və digər böyük fikir sahiblərinin də mübarizə yollarına, sovet rejimi dövrünün aydınlılarına, xüsusən Yaşar Qarayevin mülahizələrinə işıq salır. Və bu fonda mədəniyyət mücadiləsi tariximizin ibrət almalı məqamlarını bizə göstərir.

Kitabda ayrı-ayrı yaradıcı simaların, alimlərin elmi fəaliyyətinə həsr olunmuş məqalələr də adi oçerklərdən uzaq, elmi-nəzəri təhlil xarakterli ciddi araşdırmalardır. "Unudulmaz ədəbiyyatşünasın unudulması", "Məmməd Hüseyin Təhməsin və folklorumuzun ağırlı nöqtələri", "Kamal Abdulla "Dan sökülən"i" kimi məqalələr məhz bu qəbildəndir.

Öz sanbalına görə əvvəlki məqalələrdən heç də geri qalmayan "İlk sistemli dövlətdə mədəniyyət konsepsiyası" yazısı ictimai xadim, elm təşkilatçısı akademik İsa Həbibbəylinin məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövlətdə mədəniyyət konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" adlanan konseptual və fundamental monoqrafiyasının elmi şərhinə həsr olunub. Həmin monoqrafiyanın tarixi əhəmiyyətinə, meydana gəlmə zərurətinə toxunan Muxtar Kazımoğlu yazır ki, əsas səbəb cəmiyyətdəki və ədəbiyyatdakı qanunauyğunluqları əhatə edə bilməyən konsepsiyaların yeni dövrün məfkurə tələblərinə cavab verə bilməməsi, eləcə də "sovet dövründə müəyyən edilmiş mərhələlərdən bugünkü akademik nəşrlər və dərslərdə istifadə edilməsi, dövlətdə mədəniyyət meyarlarında pərakəndəliyinin olması" -dır. Buna görə də ədəbiyyatımızın tarixi prinsiplə dövlətdə mədəniyyətinin vahid sistemini yaratmağın böyük vəzifə olduğunu

vurğulayan məqalə müəllifi, İsa Həbibbəylinin bu əməyini tarixi bir addım kimi dəyərləndirir. Muxtar Kazımoğlu yazır ki, burada əsas məsələ dövlətdə mədəniyyət üçün istinad olunması ümumi prinsipləri müəyyən etməkdir. Akademikə görə, həmin prinsiplər bunlardır: 1) Azərbaycançılıq məfkurəsi; 2) Sivilizasiya faktoru; 3) Ədəbi-tarixi prosesin reallıqları; 4) Azərbaycanda ədəbi cərəyanlar. Muxtar Kazımoğlu vurğulayır ki, məhz bu modeli irəli sürməklə akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yeni bir konsepsiyasının ortaya qoymuşdur. Müəllif yekun sözü olaraq yazır ki, "Akademik İsa Həbibbəylinin "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövlətdə mədəniyyət konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" monoqrafiyası müstəqillik dövründə ölkə miqyasında ədəbiyyat tarixlərinin yaradılmasında, dərslərin hazırlanmasında nəzərə alınması vacib olan konseptual metodoloji modeldir".

Qeyd edim ki, Muxtar Kazımoğlu İsa Həbibbəylinin bu konsepsiyası haqqında danışarkən yalnız oradakı fikirlərə sөykənmir. Müəllif eyni zamanda dövlətdə mədəniyyətin hazırlanmasında indiyə qədərki nəzəri araşdırma sahiblərinin (F. Köçəri, A. Sur, İ. Hikmət, Ə. Abid, Y. V. Cəmənəmli, S. Mumtaz, F. Qasımlı, C. Xəndan, M. Cəlil, F. Hüseynov, Ə. Səfəri, X. Yusifli, B. Əhmədov, Y. Babayev, T. Salamovlu və b.) elmi-nəzəri müddəalarını dərin analiz edir, həmin alimlərin dəyərli fikirlərinin, gördükləri işlərin İsa Həbibbəyli tədqiqatında kənar qaldığını vurğulayır: "XX əsrin 90-cı illərində ədəbiyyatın dövlətdə mədəniyyət problemi ətrafında müzakirələrin intensivləşməsi Azərbaycanın siyasi müstəqillik qazanması ilə birbaşa bağlıdır. Yaşar Qarayev, Şirindil Alishanlı, Nizaməddin Şəmsizadə, Nazif Qəhrəmanlı, Nizami Cəfərov və başqa ədəbiyyatşünasların dövlətdə mədəniyyət konsepsiyası ilə bağlı nəzəri araşdırmaları məhz müstəqillik dövründə ortaya çıxıb". İsa Həbibbəyli də müstəqillik dövründə belə araşdırmaların aparıldığını təbii hal kimi qəbul edib və özünün aparıcı mövqeyə malik dövlətdə mədəniyyət modelini təqdim edib.

Kitabda maraqla oxunulan, dəyərləndirilən məqalələrdən biri də "Kamal Abdulla "Dansökülən"i"dir. Onun bu məqaləsi akademik Kamal Abdullanın "Kitabi-Dədə Qorqud" poetikasına giriş. Dansökülən variant" kitabının təhlili, şərh və dəyərləndirilməsi üzərində qurulmuşdur. Məqalənin əvvəlində müəllif ilkin məğara mədəniyyətinin "Dədə Qorqud"la bağlılığı sualına belə cavab verir: "Kamal Abdulla "Dansökülən"nin gücü, çəkisi, sanbalı və qorqudşünaslıq tarixindəki yeniliyi bu suala inandırıcı cavab verməsində, dastanın klassik poetizmə qədərki bədii poetik mahiyyətini əsaslı şəkildə

kildə açmağındadır". Və bu münasibətlə qeyd edir ki, "Dədə Qorqud"da ilkin kosmoloji enerjinin təzahürünü axtarıb tapmaq tamamilə məqsədə uyğun və vacibdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətninə yeni baxışını Kamal Abdulla "Dəşti-Müstəqimiyə", "Dəşti-Məcəziyyə" və "bədii poetiklik" kimi özünün yaratdığı elmi terminlər vasitəsilə izah etmiş və uğurlu həllə nail olmuşdur. Muxtar Kazımoğlu Dədə Qorqudu "Dəşti-Müstəqimiyə"dən "Dəşti-Məcəziyyə"yə doğru gedilən yolun sarvanı kimi qəbul edərək, "Dansökülən"ə istinadən qeyd edir ki, "bədii poetiklik" adlı bu yolun söz düzümü öz başlanğıcını o sarvanın dediklərindən götürür: "Kamal Abdulla belə hesab edir ki, həmin yol 3 mərhələdən keçir: ştil mərhələsi, qabarma mərhələsi və partlayış mərhələsi. Ştil mərhələsində əsas şərt əhvalatın nağıl edilməsidir və bu nağıletmədə "bədii poetiklik"dən əsər-əlamət yoxdur. Partlayış məqamı, hər şeydən əvvəl, sinonimlər hesabına, yanyana düzülən həmcins təyinlərin yaratdığı enerji hesabına olur. Sinonimlərin "bədii poetiklik"ə ondadır ki, bu söz sırası məğaradaşın diqqətini süjətdən kənara yayındıra, əhvalat barədə informasiya axarını ləngidə bilər".

Kitabda yer alan "Elmi əsər yazıçı tərcüməsində" məqaləsi Viktor Jirmunskinin Etimad Başkeçidin tərcüməsində çap olunmuş "Xalq qəhrəmanlıq eposu" adlı kitabı barədədir. Məqaləni oxuyanda görürsən ki, burada Muxtar müəllimin folklor nəzəriyyəçiliyi ön plandadır. O haqlı olaraq yazır ki, "Viktor Jirmunski dünya ədəbiyyatını vahid ədəbi proses müstəvisində araşdıraraq, dünya xalqlarının folklorunda ortaq cəhətlərin olmasını qarşılıqlı təsirdən daha çox sosial-etnoqrafik mühitin, həyat və düşüncə tərzinin oxşarlığında axtaran alimlərdəndir". Doğrudan da belədir və biz bu xüsusda, V. Jirmunskinin "Xalq qəhrəmanlıq eposu" əsəri Muxtar müəllimin fikrinin təsdiq möhürüdür, desək, yanlışdır. Bu əsər Şərqi-Qərbi mədəniyyətinin, konkret halda folklor yaradıcılığının oxşar və ortaq məqamlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Alim kitabın rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsinə də məhz bu fonda aktual hesab etmiş, elmi əsərlərin yazıçı tərcüməsində müşahidə olunan yönələri barədə fikir yürütmüşdür.

"Söz haqqında söz"də müəlliflə aparılan iki müsahibə də yer alır. Biz bu müsahibələrdə Muxtar müəllimin təmsalında folklor nəzəriyyəçisi ilə klassik ədəbiyyatın və müasir ədəbi prosesin dərin bilicinin müstəqil obrazını görürük. Qoyulan suallara cavablarda Muxtar Kazımoğlunun məsələni daha da dərinləşdirməsi, özünün orijinal təklif və düşüncələrini önə sürməsi diqqət çəkir.

Kitabda humanitar elmin aktual mövzularına dair alimin qənaət və baxışlarını, elmi düşüncələrini əks etdirən digər məqalələr də yer alır. "Söz haqqında söz" kitabı haqqında danışdığımız və danışmadığımız bütün yazıları ilə bədii yaradıcılıq, bədii təfəkkür, bədii söz və ideya haqqında maraqla oxunan, ciddi məsələləri əhatə edən dəyərli əsərdir. "Söz haqqında söz" həqiqətən Sözlün sadədən mürəkkəbə, yəndəmsizlikdən ədəbiyyətə, sadə həyat qavramından ümumbəşəri ideyaya inkişaf yoluna nəzər salan yeni sözdür, yeni nəfəsdür.